

ARAŞTIRMA MAKALESİ

COVID-19 PANDEMİSİNİN TURİZM VE HAVAYOLU SEKTÖRLERİNE MALİ ETKİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A RESEARCH ON THE FINANCIAL EFFECTS OF THE COVID-19 PANDEMIC ON TOURISM AND AIRLINES SECTORS

Dr. Öğr. Üyesi Ozan ÖZDEMİR*
Dr. Öğr. Üyesi Özen AKÇAKANAT**

ÖZ

Covid-19 pandemisi tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de sosyal ve ekonomik yapıyı doğrudan etkilemiştir. Etkilenen sektörlerin içerisinde ilk sıralarda turizm ve ulaştırma sektörleri gelmektedir. Araştırmada Türkiye’de Borsa İstanbul’da kote turizm ve havayolu taşımacılığı faaliyeti gerçekleştiren toplam 15 işletmenin mali verileri üzerinden Covid-19 öncesi ve sonrası dönemlerde ortaya çıkan mali oranlar üzerinden bir karşılaştırma yapılmıştır. 2020 ilk üç çeyrek verileri ve 2018-2019 tüm çeyrek dönemlerinin dâhil edildiği araştırmada cari oran, satışlardaki değişim oranı, esas faaliyet kâr marjı, net kâr marjı, özsermaye kârlılığı ve finansal kaldıraç oranları ile analiz gerçekleştirilmiştir ve sektör ortalamaları hesaplanarak karşılaştırma yapılmıştır. Ayrıca oranlar temel alınarak Covid-19 etkisi ile dönemlerarasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığına dair oluşturulan hipotezler parametrik olmayan Wilcoxon İşaretli Sıra testi ile sınanmıştır. Yapılan istatistik test sonuçlarına göre satışlardaki değişim, esas faaliyet kâr marjı ve özsermaye kârlılığı oranlarında hem altı hem de dokuz aylık sonuçlarda, net kâr marjında ise sadece altı aylık sonuçlarda Covid-19 öncesi döneme göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Bulgular araştırmaya dâhil edilen işletmelerin finansal kırılganlığını ortaya koyarken, turizm ve havayolu ulaştırma sektörlerinin istihdama, ülke ekonomisine katkısı ve sosyal etkileri yönünden dikkat çekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Covid-19 Pandemisi, Turizm, Havayolu, Mali Analiz, Wilcoxon İşaretli Sıra Testi

* Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, ozanozdemir@sdu.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7579-9422>,

** Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, ozenakcakanat@sdu.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7223-3028>,

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic has directly affected the social and economic structure in our country as well as all over the world. Among the affected sectors, tourism and transportation sectors are at the top. In the study, a comparison was made on the financial data of a total of 15 companies engaged in listed tourism and airline transport activities in Borsa Istanbul, based on the rates that emerged before and after Covid-19. In the research, which included data for the first three quarters of 2020 and all quarters of 2018-2019, current rate, rate of change in sales, operating profit margin, net profit margin, return on equity and financial leverage ratios were analyzed and compared by calculating industry averages. In addition, hypotheses about whether there was a significant difference between periods with the Covid-19 effect based on ratios were tested with a nonparametric Wilcoxon Signed Rank test. According to the statistical test results, statistically significant differences were found in the sales change, main operating profit margin and self-interest profitability rates in both six and nine months results and in net profit margin only in six months results compared to the pre-Covid-19 period. While the findings reveal the financial fragility of the enterprises included in the study, the contribution of the tourism and airline transportation sectors to employment, the country's economy and its social effects are remarkable.

Keywords: Covid-19 Pandemic, Tourism, Airlines, Financial Analysis, Wilcoxon Signed Rank Test

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihi incelendiğinde, çok sayıda insanın ölümüne sebep olan salgınlarla dolu olduğu görülmektedir. Bunlar Kara Veba (14. yüzyıl) ve İspanyol Gribi (1918-20) gibi nispeten eski salgınlar olarak karşımıza çıkabildiği gibi, yakın tarihlerde de gerçekleşen salgınlar bulunmaktadır. SARS, kuş gribi, domuz gribi, MERS ve ebola bu salgınlardan bazılarıdır (Alaeddinoğlu ve Rol, 2020: 234).

2018'de Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından yayınlanan Salgın Hastalıkların Yönetimi isimli raporda, insanlığın yeni bir salgınla karşılaşma ihtimalinin çok da düşük olmadığı ifade edilmiştir. Bu raporda bu muhtemel salgının zamanının kestirilemediği ancak mutlaka bir gün ortaya çıkacağı açıklanmıştır (WHO, 2018). Bu açıklamaların üzerinden iki sene geçmeden dünya yeni tip koronavirüs (Covid-19) salgını ile karşılaşmıştır. Aralık

2019'da Çin'in Wuhan kentinde başlayan salgın küresel ölçüde hızla yayılmıştır. Bunun neticesinde 11 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandemi ilan edilmiş ve Türkiye'de de ilk pozitif vaka aynı tarihte tespit edilmiştir.

2020 yılı boyunca devam eden salgın, bu satırların yazıldığı anda yaklaşık olarak 83 milyon kişiye bulaşmış ve 1 milyon 800 bin can almıştır. Türkiye özelinde ise salgın 2 milyon 200 bin kişiye bulaşmış, aynı zamanda 21 bin can kaybına sebebiyet vermiştir (www.worldometers.info).

Aşısı ve ilacı olmayan, küresel bir pandemiye dönüşen bu virüs dünya çapında büyük halk sağlığı endişelerine yol açmıştır. Aynı zamanda halk, virüsün yayılmasını kontrol altına almak için evlerinde kalmaya zorlandığı için ekonomik sonuçlar da giderek artan bir endişe kaynağı haline gelmiştir. Bu virüs daha önce benzeri görülmemiş, ciddi sonuçlar doğurmuş ve küresel ekonomik faaliyetin aksamasına yol açmıştır. İmalat, inşaat, turizm vb. sektörler ile dünya borsaları üzerinde olumsuz etkisi olmuştur.

Son yıllarda, küresel turizm endüstrisinde çok önemli bir büyüme görülmekteydi. Ancak turizm endüstrisinin bu büyümesi ve dinamizmi, küresel salgın nedeniyle ciddi şekilde bozuldu. Covid-19'un neredeyse tüm ülkelerde süper hızlı yayılması, ülkeleri ülke çapında sokağa çıkma yasakları ve hem ulusal hem de uluslararası seyahat için neredeyse tüm turizm destinasyonlarını kilitleme gibi benzeri görülmemiş eylemler yapmaya zorladı. Vatandaşların hareketliliğini sınırlama önlemleri, dünyanın önde gelen havayollarının yaptığı büyük uçuş iptalleriyle birlikte, özellikle uluslararası seyahatlerde turizm talebinde önemli bir düşüşe neden oldu. Bütün bunlar küresel anlamda turizmi tamamen durma noktasına getirdi. Turizm sektörü, milyonlarca işçinin risk altında olduğu emek yoğun sektörlerden biri olduğu için bu salgının en yoğun şekilde hissedildiği alan olarak karşımıza çıktı.

Şimdiye kadar görülmemiş düzeyde gerçekleşen küresel seyahat kısıtlamaları ve evde kalma kuralları, küresel ekonomide İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan en büyük bozulmaya neden olmuştur. Dünya nüfusunun %90'ından fazlasını etkileyen uluslararası seyahat yasakları ve halka açık toplantılar ve topluluk hareketliliği üzerindeki geniş çaplı kısıtlamalar nedeniyle turizm Mart 2020'de büyük ölçüde sona ermiştir (Gössling, vd. 2020). Covid-19'dan etkilenen turizm faaliyetleri, destinasyonlardaki yaşam koşullarını da olumsuz etkilemiş ve bunun sonucunda turizmin sosyal maliyeti de ortaya çıkmıştır. Bu sosyal maliyetin yerel yönetimler ve turizm otoriteleri

tarafından krizlere karşı politika geliştirmek ve uygun kurtarma stratejileri tasarlamak için dikkate alınması gerekmektedir (Qiu vd., 2020).

Bu çalışmanın amacı, Covid-19'un Türk turizm ve havayolu sektörüne olan finansal etkilerini araştırmaktır. Bunun için Borsa İstanbul'da kote turizm ve havayolu taşımacılığı faaliyeti gerçekleştiren şletmelerin finansal tabloları ve finansal oranları incelenmiştir. Turizm sektöründe ve havayolu ulaştırmacılığı alanında faaliyet gösteren firmaların 2020 ilk üç çeyrek verileri ve 2018-2019 tüm çeyrek dönemlerinin finansal verileri analiz edilmiş ve ayrıca bu firmaların Covid-19'dan önceki finansal oranları ile Covid-19'dan sonraki finansal oranları arasında anlamlı farklılık olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatür incelendiğinde ulusal ve uluslararası boyutta pandemilerin finansal etkilerini ele alan pek çok çalışma gerçekleştirildiği görölmüştür. Bu başlık altında bahsi geçen çalışmaların ulaştığı sonuçlar hakkında özet bilgiler verilecektir.

Chen (2010) çalışmasında otellerin finansal performanslarını etkileyen ülke ekonomisindeki değişikliklerin etkilerini (gayrisafi yurtiçi hasıladaki değişim) ve turizmdeki büyümeyi (yabancı turist girişlerinin büyüme oranını) dikkate alırken, diğer bir çalışmada (Chen, 2011) deprem, terörist saldırılar ve SARS virüsünün etkilerini incelemiştir.

Karadeniz vd. (2017) Türk turizm sektörünün performansını dikey analiz ile inceledikleri çalışmalarında, sektörün %5 civarında bir dönem kârına sahip olduğunu, BİST turizm şirketlerinin üç tanesinin zarar ettiğini diğerlerinin ise sektöre göre çok daha yüksek kâr oranına sahip olduklarını tespit etmişlerdir.

Bilici (2019) çalışmasında, turizm sektörüne ilişkin 1996-2016 yıllar arası sektörün ortalama oran verilerini kullanarak likidite, finansal yapı, aktivite ve kârlılık oranları açısından durum değerlendirmesi yapmaya çalışılmıştır.

Alaeddinoğlu ve Rol (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC), UNWTO, Kültür ve Turizm Bakanlığı gibi uluslararası ve ulusal kuruluşların yayınladıkları raporlar incelenerek, pandeminin ilk etapta yarattığı etkiler ve sektörde yarattığı travma ile dönemsel turizm hareketlerinde yaşanan değişimler ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada ayrıca turizmin geleceğine ilişkin bir değerlendirmede yapılmıştır.

Çıtak ve Çalış (2020) çalışmalarında, Türkiye için döviz geliri sağlayan

önemli bir sektör olan turizm sektörüne pandeminin etkisini araştırmışlardır. Bu kapsamda araştırmacılar, araştırmanın yapıldığı dönem itibari ile pandeminin turizm sektörüne olası etkisinin ölçülmesinin mümkün olmadığını ancak hem önceki çalışmalar hem de yayınlanan veriler ışığında olumsuz yönde büyük bir etkinin meydana geleceğini ifade etmişlerdir. Araştırmacılar sektöre yönelik olarak alınabilecek tedbirler kapsamında birtakım önerilerde bulunmuşlardır.

Acar (2020), 31 Aralık 2019 ile 10 Mart 2020 tarihleri arasında Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'nün yayımlanmış olduğu raporları analiz ederek bir çalışma gerçekleştirmiştir. Hükümetlerin tedbir niteliğinde uyguladıkları yasaklar, karantinalar, iptal edilen uluslararası spor ve sanat etkinlikleri, kongreler gibi turizm sektörünü direkt olarak etkileyen özel önlemler, çalışma kapsamında ele alınmıştır. Çalışmada elde edilen izlenimler, pandeminin ülke ekonomileri üzerinde etkisi uzun süre hissedilebilecek sonuçlar doğuracağı ve doğal olarak da turizm sektörünün bu sonuçlardan olumsuz bir şekilde etkileneceği şeklindedir.

Soylu (2020) tarafından yapılan çalışmada, pandeminin Türkiye ekonomisine sektörler bazında nasıl etkiler yarattığı incelenmiştir. Bu çalışma kapsamında Türkiye ekonomisinde makroekonomik göstergelerde meydana gelen değişimler ele alınmıştır. Çalışmada turizm istatistiklerine yer verilerek pandeminin etkisi ortaya koyulmuştur. Çalışma, pandemi ile mücadele kapsamında uygulanan genişletici para ve maliye politikaları sonucunda Türkiye ekonomisinin “V” şeklinde bir trende sahip olacağını öngörmüştür.

Işık Erol (2020) teorik çerçevede ele aldığı çalışmasında Statista, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), UNWTO ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) verilerini kullanmıştır. Pandemi sebebiyle turizm sektöründe gerçekleşecek olası daralmanın, istihdama yansımaları İtalya, İspanya ve Türkiye örneğinde ortaya koymaya çalışmıştır.

Korkut ve arkadaşları (2020) çalışmalarında, pandeminin turizm sektörü üzerindeki etkisini ekonometrik olarak incelemişlerdir. Bu kapsamda araştırmacılar, Covid-19 günlük vaka ve günlük ölüm sayılarının Borsa İstanbul Turizm Endeksi üzerindeki etkisini ARDL sınır testi vasıtasıyla ele almışlardır. Elde edilen sonuçlara göre hem Covid-19 günlük vaka hem de günlük ölüm sayılarının BIST Turizm endeksi ile eşbütünleşik bir yapı gösterdiği görülmüştür.

İbiş (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışma ile Türkiye’de faaliyet gösteren seyahat acentelerinin, pandemiden nasıl etkilendiğini belirlemek

hedeflenmiştir. Nitel araştırma deseniyle gerçekleştirilen çalışmada, seyahat acentelerinin yetkilileri ile mülakatlar yapılmıştır. Sonuç olarak, acentelerin pandemiden büyük ölçüde etkilendikleri, gelir kaybına uğradıkları ve daha fazla desteğe ihtiyaç duydukları tespit edilmiştir.

Macit ve Macit (2020) pandeminin etkilediği önemli sektörlerden birisi olan ulaştırma sektörünü ele aldıkları çalışmalarında, Türk sivil havacılık sektörünü inceleyerek çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Çalışma sonucunda ulaşılan bulgulara göre, Covid-19 pandemisinin küresel anlamda havacılık tarihinde ortaya çıkmış en büyük kriz olduğu ve bu krizden Türk sivil havacılık sektörünün çok olumsuz bir şekilde etkileneceği ortaya koyulmuştur.

Sharma ve Nicolau (2020) Covid-19'un seyahat ve turizm endüstrisi üzerindeki etkilerini ele alan çalışmalarında, Dow Jones sektöre özel endeksini (otel, havayolları, gemi turları ve araba kiralama) kullanarak pandeminin bu sektörler üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Buna göre dört sektörden her birinin değerlendirilmesinde önemli bir düşüş yaşandığını tespit etmişlerdir. Bu sektörler içerisinde en ciddi endişelerin kruvaziyer endüstrisi ile ilgili olduğunu da ifade etmişlerdir.

Polyzos ve arkadaşları (2020) Çinli turistlerin ABD ve Avustralya'ya gelişlerinde pandeminin beklenen sonuçlarını araştırdıkları makalelerinde yapay sinir ağları yöntemini kullanmışlardır. 2003 SARS salgınından elde edilen veriler, mevcut pandeminin ayrıntıları için kalibre edilerek analizler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular gelen Çinli turist sayılarının kriz öncesi seviyelere geri dönmelerinin 6 ila 12 ay sürebileceğini ve bunun sadece turizm endüstrisi üzerinde değil, onunla etkileşimde bulunan diğer sektörler üzerinde de önemli olumsuz etkileri olabileceğini göstermektedir.

Qin ve arkadaşlarının (2020) yaptığı çalışmada Çin'deki borsaya kayıtlı şirketlerin pandemiden etkilenme durumları araştırılmıştır. Nakit tutma düzeyi değişkeninin ele alındığı bu çalışmada elde edilen sonuçlara göre, işletmeler pandemi sırasında firmaları olası durumlara karşı korumak için firmalarının nakit tutma seviyesini yükseltmelidir. Yöneticiler ayrıca risklerden kaynaklanan finansman kısıtlamalarının da farkında olmalıdır.

3. COVID-19 PANDEMİSİNİN TURİZM SEKTÖRÜ ÜZERİNE ETKİLERİ

Turizm terimi, “kişisel veya ticari amaçlarla insanların bir ülkeye veya çevreye taşınmasına neden olan sosyal, kültürel ve ekonomik bir fenomen” olarak tanımlanabilir (Lin vd., 2017). Turizmin destekleyici endüstrileri olan konaklama, ulaşım, yiyecek ve içecek, perakende, kültür ve spor sayesinde turizm sektörü, küresel ölçekte önemli bir istihdam kaynağıdır. Dünya’da sanayiden sonra ikinci büyük ekonomik sektör olan turizm endüstrisi, içinde ABD, Almanya, Japonya, Fransa, İngiltere ve Türkiye gibi ülkelerin de bulunduğu ekonomiler için büyük önem taşımaktadır. Dünya ekonomisinin %10,4’ü kadar bir büyüklüğe sahip olan turizm endüstrisi aynı zamanda 319 milyon kişiye de istihdam sağlamaktadır. Küresel ekonomik sistemde oluşturulan iş sahalarının 2019 yılı rakamlarıyla %20’si turizm sektörü kaynaklıdır. Ayrıca turizm sektörü, dünyada yaratılan toplam istihdama %10’luk bir katkı yapmaktadır. Turizm sektörü, Avrupa genelinde 2,2 trilyon dolarlık hacme sahip olup, Asya’da ise 2,1 trilyon dolarlık bir ekonomik büyüklüğe ulaşmaktadır. Küresel ekonomik sistemde 2018 ve 2019 yıllarında sırasıyla 2,75 ve 2,84 trilyon dolarlık bir hacme ulaşan sektörün, 2029 yılına kadar 4 trilyon dolarlık bir büyüklüğe ulaşması beklenmektedir. Yatırım, arz zinciri ve gelir gibi diğer bazı unsurların da eklenmesiyle, turizmin dünya ekonomisine katkısı 2018’de 8,81 ve 2019’da 9,12 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca turizm sektörünün 2029’da dünyadaki toplam istihdama 420 milyon kişilik bir kapasiteyle katkı sağlaması beklenmektedir. Dolayısı ile turizm sektörü, oluşturduğu hareketlilikle küresel ekonominin en önemli bileşenlerinden birisidir (İstikbal, 2020).

Küresel ekonomik sistem içinde bu kadar önemli bir yeri olan turizm sektörünün, insan ya da doğa kaynaklı olayların etkisiyle kolayca olumsuz etkilenebileceği söylenmektedir. İnsan ya da doğa kaynaklı meydana gelen bu olaylar, ani algı değişikliğine yol açabilmekte ve bu da en popüler turizm noktalarının bile sahip olduğu itibarı, arzu edirliliği ve pazarlanabilirliği bir gecede değiştirebilmektedir (Beirman, 2003: 3). Salgın hastalıklar da geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu hızlı algısal değişime olanak tanımaktadır.

Covid-19 pandemisi, sağlığı ilgilendiren bir problem olmakla birlikte, etkileri incelendiğinde tüm dünya açısından çok önemli ekonomik nitelikli sorunları da beraberinde getirmiştir. Tabii ki küresel ticaretten en önemli ikinci payı alan turizm endüstrisi de bu durumdan nasibini almış ve büyük

bir daralma yaşamıştır. Küresel çapta ülkelerin birbirine karşılıklı olarak sınırlarını kapatmaları ile birlikte bu etki en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Yukarıda bahsi geçen bu etkiler, dünya ve Türkiye özelinde aşağıda ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

3.1. Pandeminin Dünya Turizm Sektörüne Etkileri

2020 yılı içinde başlayan ve gelişen pandemi dünya genelinde pek çok sektörü etkilediği gibi turizm sektörünü de etkilemiştir. Bu etkinin büyüklüğü aylar geçtikçe daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Bu başlık altında çeşitli istatistiklerle bu olumsuz etkiler açıklanmaya çalışılacaktır.

Turizm, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde en yüksek ekonomik katkıya sahip olan sektörlerden birisidir. Turizm aynı zamanda sosyo-ekonomik ilerlemenin temel itici gücüdür ve bu güç sayesinde artan sayıda ülke turizm faaliyetlerine daha fazla yönelmektedir. Geçtiğimiz on yıllarda, turizm sektörü sürekli bir büyüme yaşamış ve küresel olarak en hızlı büyüyen ekonomik sektörlerden biri haline gelmiştir. Sektör, 2009 yılındaki 880 milyona kıyasla, 2019 yılında 1.5 milyar gelen uluslararası turist sayısına ulaşarak on yılda % 59'luk bir büyümeye tanık olmuştur. Bununla birlikte, güçlü tarihsel büyüme 2020'de pandemi ile birlikte durmuştur. Uçuşlar yapılamamış, oteller kapanmış ve seyahat kısıtlamaları uygulanmıştır. Pandemi, 2020 yılında uluslararası turist girişlerini bir yıl öncesine göre çok büyük oranda azaltmıştır (Aref, 2020).

Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) 2020 yılı Ekim ayında yayınladığı Dünya Turizm Barometresi son sayısında, pandeminin sektör üzerindeki etkilerini açıklamıştır. Bu yayında, 2019'un ilk 8 ayına göre 2020'nin ilk 8 ayında meydana gelen değişimler verilmektedir. Bu yayından derlenen bilgiler aşağıda maddeler halinde verilmiştir (UNWTO, 2020):

- Uluslararası turist girişleri (geceleme yapan ziyaretçiler) pandemiye kontrol altına almak için alınan önlemler doğrultusunda %70 azalmıştır.
- Bu ise 700 milyon daha az uluslararası turistin gelişini ve uluslararası turizmden elde edilen gelirlerinde 730 milyar dolar azalmasını ifade etmektedir. Bu rakam 2009'daki küresel ekonomik krizin etkisiyle oluşan kaybın 8 katından fazla bir kayıp anlamına gelmektedir.
- Uluslararası turist girişleri, Kuzey Yarımküre yaz sezonunun geleneksel olarak yılın en yoğun iki ayı ve zirvesi olan Temmuz'da %81 ve Ağustos'ta %79 düşmüştür.

- Bölgelere göre bu olumsuz etkilere bakıldığında, salgından etkilenen ilk bölge olan Asya ve Pasifikte %79'luk bir düşüş görülmüştür. Afrika ve Orta Doğu ise %69'luk düşüş kaydetmiştir. Avrupa %68 ve Amerika'da ise %65'lik düşüş görülmüştür.

Yine aynı yayında UNWTO, 2020 yıl sonu için bazı tahminler de yayınlamıştır. Buna göre uluslararası gelişlerde 2020'nin tamamı için %70'e yakın bir düşüş tahmin edilmektedir. Bu durum ise 850 milyon ila 1.1 milyar daha az uluslararası turist gelişini ifade etmektedir. Ayrıca küresel ekonominin, 910 milyar dolar ila 1.1 trilyon dolar arasında bir ihracat gelirinden de mahrum kalacağı belirtilmektedir. Son olarak ise turizm sektöründe çalışan 100 ila 120 milyon kişinin iş kaybına uğrayacağı da tahmin edilmektedir.

Pandemi turizm endüstrisi kadar küresel taşımacılık sektörünü de olumsuz etkilemiştir. Küresel taşımacılık faaliyetlerinin de ağırlıklı olarak havayolu ile gerçekleştirilmesi, bu sektörün en büyük yarayı almasına sebep olmuştur. Pek çok ülkenin virüsün yayılımını azaltmak amacı ile sınırlarını kapatması ve yurt içi seyahatleri sınırlandırması küresel olarak tüm havayolu endüstrisini derinden etkilemiştir. Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) Aralık ayında, pandeminin sivil havacılık sektörüne ekonomik etkisi üzerine bir rapor yayınlamıştır. 2020 yılsonu tahminlerini içeren bu rapor kapsamında, uluslararası yolcu trafiği bazında yapılan değerlendirmelere göre havayolları tarafından sunulan koltuklarda genel olarak %67 azalma, toplamda 1.47 milyar yolcu kaybı ve yaklaşık 263 milyar dolar brüt işletme gelirlerinde potansiyel kayıp beklenmektedir (ICAO, 2020).

3.2. Pandeminin Türk Turizm Sektörüne Etkileri

Yukarıdaki başlıkta açıklanan pandeminin dünya turizmine olumsuz etkilerinden küreselleşmenin etkileriyle de birlikte Türkiye turizmi de olumsuz etkilenmiştir. 2019 yılı istatistikleri incelendiğinde, Türkiye'nin yaklaşık 52 milyon ziyaretçi sayısı ile Avrupa'da dördüncü, dünyada ise altıncı sırayı aldığı görülmektedir. Yine yaklaşık 29.4 milyar dolarlık turizm geliri ile Türkiye, Avrupa'da altıncı dünyada ise on üçüncü sırada bulunmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020). 2019 yılında, gelen ziyaretçi sayısı ve elde edilen gelir kalemlerinde kendi rekorlarını kıran Türk turizm sektörü, 2020 yılı başında ortaya çıkıp, Mart ayı ile birlikte ülkemizde etkisini gösteren pandemiden olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Bu etkiler aşağıda tablolar yardımı ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Tablo 1’de yıllara göre ülkemizi ziyaret eden toplam ziyaretçi sayılarına yer verilmiştir. Bu tabloda verilen sayılar, ülkeye giriş yapan yabancı ziyaretçiler ile yurtdışı ikametli Türk vatandaşlarının toplamını kapsamaktadır.

Tablo 1. Gelen Ziyaretçilerinin Aylara ve Yıllara Göre Dağılımı

AYLAR	YILLAR			DEĞİŞİM YÜZDESİ	
	2018	2019	2020	2019/2018	2020/2019
Ocak	1.892.737	1.999.642	2.287.010	5,65	14,37
Şubat	1.932.686	2.113.909	2.196.453	9,38	3,90
Mart	2.581.201	2.746.159	968.537	6,39	-64,73
Nisan	3.212.476	3.809.819	24.238	18,59	-99,36
Mayıs	4.206.437	4.512.020	29.829	7,26	-99,34
Haziran	5.091.496	5.969.981	295.840	17,25	-95,04
Temmuz	6.531.670	7.413.887	1.381.804	13,51	-81,36
Ağustos	6.158.597	7.016.330	2.192.251	13,93	-68,76
Eylül	5.425.845	5.982.789	2.534.376	10,26	-57,64
Ekim	4.238.873	4.818.001	---	13,66	---
Kasım	2.405.758	2.693.151	---	11,95	---
Aralık	2.434.816	2.671.511	---	9,72	---
Toplam	46.112.592	51.747.198	11.910.338	12,22	-76,98
9 Aylık Toplam	37.033.145	41.564.536	11.910.338	12,23	-71,34

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2020 Ocak-Eylül Dönemi Turizm İstatistikleri

Tablo 1’de 2018 ve 2019’un tamamına, 2020 yılının ise Eylül ayına kadar olan istatistikler verilmiştir. Bu kapsamda 2019 yılında, bir önceki yıla göre her ay daha fazla ziyaretçinin ülkeye giriş yaptığı görülmektedir. Yıl sonu rakamları incelendiğinde, 2018 yılında 46.112.592 olan ziyaretçi sayısının 2019 yılında 51.747.198’e ulaştığı tespit edilmiştir. Artış, %12,22 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2020 yılına gelindiğinde ise pandeminin olumsuz etkisi Ocak ve Şubat aylarında görülmemiş, aksine ziyaretçi sayısında bir önceki yılın aynı dönemine göre bir artış kaydedilmiştir. Mart (%64,73) ayıyla birlikte gelen ziyaretçi sayısındaki azalma dikkat çekmektedir. Bu olumsuz etki Nisan (%99,36), Mayıs (%99,34) ve Haziran (%95,04) aylarında adeta tavan yapmış ve %95’lerin üzerinde seyretmiştir. Yaz ayların gelişi ve ülkelerin normalleşmeye çalışmaları ile birlikte, gelen ziyaretçi sayısı önceki üç aya nazaran artış göstermeye başlamıştır. Gelen ziyaretçi sayısının bir önceki yıla

göre oranı Temmuz'da (%81,36), Ağustos'ta (%68,76) ve Eylül'de (%57,64) düzeyinde azalış göstermiştir. İlk 9 ayın toplam verileri üzerinden istatistiklere göz atıldığında, gelen ziyaretçi sayısında 2019 yılında 2018 yılına göre %12,23 seviyesinde artış yaşanırken, 2020 yılında 2019 yılına göre %71,34 seviyesinde azalış meydana gelmiştir. 2019 yılı Eylül sonu itibariyle ülkeye 41.564.536 ziyaretçi giriş yapmışken bu sayı 2020 yılında 11.910.338 olarak gerçekleşmiştir. Bu ziyaretçilerin 9.458.589'u yabancı ziyaretçi iken, geriye kalan 2.451.749'ü yurt dışı ikametli Türk vatandaşlarından oluşmaktadır. Yabancı ziyaretçi sayısı bir önceki yılın aynı dönemine göre %74,03 düzeyinde azalış sergilerken, yurt dışı ikametli Türk vatandaşlarında bu oran %52,27 seviyesinde gerçekleşmiştir. Gelen ziyaretçi sayıları incelendiğinde pandeminin olumsuz etkisi net bir şekilde görülmektedir.

Tablo 2'de ülkemizi ziyaret eden kişilerden elde edilen turizm gelirin ve ortalama harcama miktarının yıllara göre dağılımı görülmektedir.

Tablo 2. Ziyaretçilerden Elde Edilen Turizm Geliri ve Ort. Harcamanın Yıllara Göre Dağılımı

YILLAR	GELEN ZİYARETÇİ SAYISI	TURİZM GELİRİ (1.000 \$)	ORT. HARCAMA (\$)
2003	16.463.623	13.854.866	850
2004	20.753.734	17.076.607	843
2005	25.045.142	20.322.111	842
2006	23.924.023	18.593.951	803
2007	27.239.630	20.942.500	770
2008	31.137.774	25.415.067	820
2009	31.759.816	25.064.482	783
2010	32.997.308	24.930.997	755
2011	36.769.039	28.115.692	778
2012	37.715.225	29.007.003	795
2013	39.860.771	32.308.991	824
2014	41.627.246	34.305.903	828
2015	41.114.069	31.464.777	756
2016	30.906.680	22.107.440	705
2017	37.969.824	26.283.656	681
2018	46.112.592	29.512.926	647
2019	51.747.198	34.520.332	666
2020*	11.910.338	8.145.561	724

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı Web Sitesi. (<https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201116/turizm-gelirleri-ve-giderleri.html>)

* Ocak-Eylül (**) 2020 Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında pandemi koşullarında sınır kapılarının kapalı olması nedeniyle TÜİK tarafından anket çalışması yapılamamıştır.

Tablo 2’den de görülebileceği üzere, ülkemizi ziyaret eden kişi sayısındaki dramatik azalış 2020 yılında elde edilen turizm gelirini de önemli ölçüde aşağı çekmiştir. 2020 yılı rakamları değerlendirilirken, ilk 9 ayı kapsadığı ve Nisan-Mayıs-Haziran aylarında da pandemi sebebi ile TÜİK tarafından veri toplanmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu kısıtlara rağmen 2019 yılında yaklaşık 34 Milyar \$ olan turizm gelirinin 2020 yılında 8 Milyar \$ seviyesine düşmesi pandeminin etkisini net biçimde ortaya koymaktadır. Ziyaretçilerden elde edilen kişi başı ortalama harcama miktarı ise 2020 yılı itibari ile 724 \$ olarak gerçekleşmiştir. Tablo 3’te 2020 yılı içinde ay bazında elde edilen turizm gelirlerinin dağılımına yer verilmiştir.

Tablo 3. Aylara Göre Turizm Gelirleri (Ocak-Eylül 2020)

Aylar	Yabancı Ziyaretçilerden Elde Edilen Gelir (Bin \$)	Yabancı Ziyaretçiler Ortalama Harcama (\$)	Yurtdışı İkametli Vatandaş Ziyaretçilerden Elde Edilen Gelir (Bin \$)	Yurtdışı İkametli Vatandaş Ziyaretçiler Ortalama Harcama (\$)	GSM Dolaşım Hizmetleri ve Marina Hizmet Harcamalarından Elde Edilen Gelir (Bin \$)	Toplam Turizm Geliri (Bin \$)
Ocak	1.463.303	708	364.897	787	5.808	1.834.008
Şubat	1.168.804	702	305.180	787	5.462	1.479.447
Mart	660.243	729	121.039	796	6.467	787.750
Nisan	---	---	---	---	---	---
Mayıs	---	---	---	---	---	---
Haziran	---	---	---	---	---	---
Temmuz	323.196	610	232.624	942	5.589	561.409
Ağustos	1.125.150	657	488.375	1.016	8.778	1.622.303
Eylül	1.426.656	652	416.764	933	17.223	1.860.644
Toplam*	6.167.353	680	1.928.881	886	49.327	8.145.561

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2020 Ocak-Eylül Dönemi Turizm İstatistikleri.

* Nisan, Mayıs ve Haziran ayları TUİK tarafından pandemi nedeniyle hesaplanamamıştır.

Tablo 3 incelendiğinde, gelen ziyaretçi sayısı ile doğru orantılı olarak turizmden elde edilen gelirin de arttığı göze çarpmaktadır. Ocak ve Şubat ayları, pandemi etkisinin henüz hissedilmediği aylar olarak gelir miktarının 1 Milyar \$'ın üzerinde gerçekleştiği aylardır. Normalleşmelerin başlaması ve ülkelerin sınır kapılarını açması ile birlikte Ağustos ve Eylül aylarında da 1 Milyar \$ seviyesi aşılmıştır. Hatta Eylül ayı, yaklaşık 1.9 Milyar \$'lık gelir ile 2020 yılının en fazla turizm geliri elde edilen ayı olmuştur. Gelirin dağılımı incelendiğinde, yaklaşık rakamlarla 6.1 Milyar \$'ın yabancı ziyaretçilerden, 1.9 Milyar \$'ın yurt dışı ikametli Türk vatandaşlarından ve 49 Milyon \$'ın ise GSM dolaşım ve Marina hizmetlerinden elde edildiği tespit edilmiştir. Bu da turizm gelirlerinin yaklaşık olarak %75'inin yabancı ziyaretçilerden elde edildiğini göstermektedir. Yabancı ziyaretçilerin ilk 9 aydaki kişi başı ortalama harcama miktarı 680 \$ iken yurtdışı ikametli Türk vatandaşları ortalama 886\$ harcama gerçekleştirmişlerdir. Geçen yılın ilk 9 ayı ile kıyaslama yapıldığında ise turizm gelirlerinin %69,4 seviyesinde bir azalış gösterdiği tespit edilmiştir.

Tablo 4'te konaklama istatistikleri görülmektedir. 2020 yılı ilk 9 ayında bakanlık işletme belgeli ve belediye belgeli tesislerde, tesise geliş ve geceleme sayıları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Aylara Göre Tesise Geliş ve Geceleme Sayıları (Ocak-Eylül 2020)

AYLAR	TESİSE GELEN SAYISI			GECELEME		
	YERLİ	YABANCI	TOPLAM	YERLİ	YABANCI	TOPLAM
OCAK	3.278.095	1.360.577	4.638.672	5.993.862	3.684.637	9.678.499
ŞUBAT	3.025.718	1.171.192	4.196.910	5.269.900	3.205.438	8.475.338
MART	1.916.084	795.636	2.711.720	3.466.530	2.028.512	5.495.042
NİSAN	623.627	95.803	719.430	1.328.049	293.410	1.621.459
MAYIS	766.966	64.139	831.105	1.557.228	183.377	1.740.605
HAZİRAN	2.100.680	103.197	2.203.877	3.865.451	258.080	4.123.531
TEM-MUZ	3.746.893	760.826	4.507.719	7.495.566	2.265.461	9.761.027
AĞUS-TOS	4.507.914	2.451.225	6.959.139	9.412.401	8.071.697	17.484.098
EYLÜL	2.386.270	1.493.596	3.879.866	4.552.255	6.794.600	11.346.855
TOPLAM	22.352.247	8.296.191	30.648.438	42.941.242	26.785.212	69.726.454

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2020 Ocak-Eylül Dönemi Turizm İstatistikleri.

Tablo 4'te görülebileceği üzere 2020 yılı ilk 9 ayında bakanlık işletme belgeli ve belediye belgeli tesislere geliş sayısı yaklaşık 30 Milyon olarak gerçekleşmiştir. Geceleme sayısı ise yaklaşık olarak 70 Milyon'dur. Bu sayılar bir önceki yılın aynı dönemi ile kıyaslandığında, tesise gelen sayısında %51,6'lık, geceleme sayısında ise %58,8'lik bir azalışa işaret etmektedir. Yapılan gecelemlerin dağılımı incelendiğinde, %38,4'ünün yabancı, %61,6'sının ise yerli ziyaretçi olduğu tespit edilmiştir. Ortalama kalış süresi yabancı ziyaretçilerde 3,2 gün iken yerli ziyaretçilerde bu sayı 1,9 gün olarak gerçekleşmiştir. Bakanlık işletme belgeli ve belediye belgeli tesislerin doluluk oranı 2020 ilk 9 ayı için %21,5 seviyesindedir.

Pandemi ülkeye gelen ziyaretçi sayısını etkilediği gibi ziyaretçilerin geliş kanallarını da etkilemiştir. Ülkeye gelen ziyaretçilerin büyük çoğunluğunun havayolu ile giriş yaptığı düşünüldüğünde, pandemiden en fazla etkilenen sektörün havacılık sektörü olması şartırtıcı değildir. Bu kapsamda Devlet

Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü'nün (DHMİ) yayınladığı 2020 Kasım ayı sonu istatistiklerinden, bu olumsuz etkinin büyüklüğü göze çarpmaktadır. Sonuçlara göre Türkiye geneli iç ve dış hatlar toplam uçak trafiği, 2019 Kasım sonu itibari ile 1.450.206 iken 2020 Kasım sonunda 793.899'a inerek %45,3'lük bir daralma göstermiştir. Sadece Türkiye geneli dış hatlar uçak trafiği açısından istatistiklere bakıldığında çok daha büyük bir daralma görülmektedir. 672.536 olan uçak trafiği sayısı 260.616'ya inmiştir. Bu durum %61,2'lik bir daralmayı işaret etmektedir. Türkiye'nin en fazla ziyaretçi ağırlayan illeri açısından istatistikler incelendiğinde de bu durum karşımıza çıkmaktadır. Uçak trafiğinde, sadece dış hatlar açısından geçen yılın aynı ayına göre Antalya (Antalya + Gazipaşa Alanya)'da %74,8, İstanbul (İstanbul + Sabiha Gökçen)'da daralma %51, Muğla (Muğla Dalaman + Muğla Milas-Bodrum)'da %60,2, İzmir (İzmir Adnan Menderes)'de %59,1 olarak gerçekleşmiştir. Yine DHMİ tarafından gerçekleştirilen tahmine göre, 2019 yılsonu itibari ile 108.427.124 olan dış hat yolcu sayısının, 2020 yılı sonunda 30.776.660 olması beklenmektedir. Bu ise %71,6'lık bir azalışı ifade etmektedir. Doğal olarak kargo trafiği de pandemi sürecinden olumsuz etkilenmiş olmakla birlikte bu etki yolcu trafiği kadar dramatik bir azalışa sebep olmamıştır. 2019 yılsonu itibari ile 1.456.737 ton olan kargo trafiğinin, DHMİ 2020 yılsonu tahminine göre %47,5 azalışla 764.300 ton olarak gerçekleşmesi beklenmektedir (DHMİ, 2020).

4. TURİZM VE HAVAYOLU ULAŞTIRMA SEKTÖRLERİNE İLİŞKİN COVID 19 SONRASI MALİ ETKİNİN ARAŞTIRILMASI

Araştırmada Covid-19 pandemisi ile faaliyetleri ve dolayısıyla mali durumları ve finansal performansları doğrudan etkilenen; turizm sektörü (lokanta ve oteller) ve bu sektörle doğrudan ilişkili olan aynı zamanda birbirini karşılıklı olarak etkileyen diğer bir sektör olan havayolu ulaştırma alanında faaliyet gösteren şirketlerin mali analiz sonuçları karşılaştırmalı olarak ortaya konulmaktadır.

4.1. Veri ve Yöntem

Araştırmanın kapsamı Borsa İstanbul (BİST) "lokanta ve oteller" sektöründe yer alan tüm şirketlerden (11) ve ulaştırma sektöründe yer alan havayolu ulaştırma faaliyetinde bulunan 4 şirketten (Tablo 5) oluşmaktadır. Halka açık işletmelerin finansal tabloları Kamuyu Aydınlatma Platformu (Kap, 2020) ve Finnet veri dağıtım şirketinden sağlanmıştır. Araştırma kapsamındaki

şirketlerden ikisi (KSTUR ve MERIT) 6 aylık dönemler halinde raporlama yapmaktadır. Ayrıca bir işletme (MARTI) özel hesap dönemi kullanmakta olup 3'er aylık raporlama yapmasına rağmen araştırmanın kapsadığı 30 Eylül 2020 itibarıyla sona eren hesap döneminde 6 aylık finansal tablolarını yayınlamıştır. Araştırmada yer alan diğer bir şirkette (ULAS) tesislerin kiralamaya söz konusu olması nedeniyle araştırmanın kapsadığı dönemlerde gelirler içerisinde hasılat kalemi yer almamaktadır. Bu durum ilgili oranlara yansımaktadır.

Tablo 5. Araştırmaya Dahil Edilen Şirketler

Kod	Şirket	Sektör	Ödenmiş Sermaye	Halka Açıklık
AVTUR	Avrasya Petrol ve Tur.	Lok. ve Oteller	45.000.000	64
AYCES	Altinyunus Çeşme	Lok. ve Oteller	25.000.000	7
ETILR	Etiler Gıda	Lok. ve Oteller	40.000.000	52
KSTUR	Kuştur Kuşadası Turizm	Lok. ve Oteller	4.244.587	6
MAALT	Marmaris Altinyunus	Lok. ve Oteller	5.515.536	28
MARTI	Martı Otel	Lok. ve Oteller	120.000.000	67
MERIT	Merit Turizm	Lok. ve Oteller	2.550.000	20
PKENT	Petrokent Turizm	Lok. ve Oteller	1.036.800	8
TEKTU	Tek-Art Turizm	Lok. ve Oteller	300.000.000	57
ULAS	Ulaşlar Turizm Yat.	Lok. ve Oteller	25.382.175	64
UTPYA	Utopya Turizm	Lok. ve Oteller	25.000.000	35
TAVHL	TAV Havalimanları	Ulaştırma	363.281.250	40
THYAO	Türk Hava Yolları	Ulaştırma	1.380.000.000	50
PGSUS	Pegasus	Ulaştırma	102.299.707	36
CLEBI	Çelebi	Ulaştırma	24.300.000	12

Araştırmada baz yıl olarak Covid-19 öncesi dönem olarak 2019 (4 çeyrek) ve Covid-19 etkilerini görebilmek amacıyla araştırmanın sonlandırıldığı tarihe kadar açıklanan 2020 (I., II. ve III. Çeyrek) verileri kapsama dahil edilmiştir. Geçmiş verilerin etkilerini ve dönemler arasındaki farklılıkları ortaya koyabilmek amacıyla 2018 (4 çeyrek) mali sonuçları da araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmada mali analiz tekniklerinden oran analizi yöntemi kullanılmış olup, birden fazla dönemin sonuçları karşılaştırmalı olarak tablolaştırılmıştır. Bu sonuçlar ile dönemler arasında mali oranlar arasındaki farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada kullanılan oranlar Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. Analizde Kullanılan Oranlar

Kısaltma	Oran	Formulasyon
CO	Cari Oran	Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Yükümlülükler
SD	Satışlardaki Değişim	(Cari Dönem Hasılat-Önc. Dön. Hasılat/Önceki Dön. Hasılat)x100
EFKM	Esas Faaliyet Kâr Marjı	(Esas Faaliyet Kârı/Hasılat)x100
NKM	Net Kâr Marjı	(Dönem Kârı/Hasılat)x100
ÖzsK	Özsermaye Kârlılığı	(Dönem Kârı/Özsermaye)x100
FKO	Finansal Kaldiraç Oranı	Toplam Borç ve Yükümlülükler/Toplam Varlıklar

Araştırmanın ikinci aşamasında sonuçları tablolar halinde sunulan oranların Covid-19 pandemisinin etkisinin görüldüğü dönemlerle önceki dönemler arasında farklılık olup olmadığının araştırılması yer almaktadır. Bu kapsamda ilgili oranlara ait serilere ait veri sayısı (işletme) Merkezi Limit Teoremine göre örnek hacminin (30'dan küçük olmasından dolayı) parametrik olmayan Wilcoxon işaretli sıra testi ile analiz edilmiştir.

Wilcoxon işaretli sıra testi, bağımsız analiz birimlerine dayalı olarak eşleştirilmiş veriler için (örneğin, ön ve son işlem ölçümlerinden oluşan) sık kullanılan parametrik olmayan bir testtir (Rosner, 2006). Analizlerin uygulanmasında IBM SPSS (2020) istatistik paket programı kullanılmış ve araştırmanın kapsamına giren işletmelerle ilgili aşağıdaki hipotezler sınanmıştır (H_0 : anlamlı farklılık olmadığını ifade eden sıfır hipotezidir).

$H_{1,1}$: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek cari oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

$H_{1,2}$: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek cari oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

$H_{1,3}$: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek cari oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

$H_{1,4}$: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek cari oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

$H_{2,1}$: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek satışlardaki değ. oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

$H_{2,2}$: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek satışlardaki değ. oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{2.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek satışlardaki değ. oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{2.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek satışlardaki değ. oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{3.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek esas faaliyet kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{3.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek esas faaliyet kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{3.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek esas faaliyet kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{3.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek esas faaliyet kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{4.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek net kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{4.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek net kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{4.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek net kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{4.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek net kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{5.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek özsermaye kâr. oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{5.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek özsermaye kâr. oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{5.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek özsermaye kâr. oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{5.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek özsermaye kâr. oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{6.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek finansal kaldıraç oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{6.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek finansal kaldıraç oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{6.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek finansal kaldıraç oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H_{6.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek finansal kaldıraç oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

4.2. Oran Analizi ile ilgili Bulgular

Likidite oranları içerisinde yer alan cari oran sonuçları 11 çeyrek dönemi kapsayacak şekilde Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. Cari Oran

	2018/03	2018/06	2018/09	2018/12	2019/03	2019/06	2019/09	2019/12	2020/03	2020/06	2020/09
AVTUR	0,62	-5,88	0,57	14,29	2,69	11,44	2,99	3,10	2,88	6,77	2,78
AYCES	0,26	0,23	0,58	0,22	0,26	0,26	0,67	0,53	0,56	0,34	0,51
ETILR	0,25	0,31	0,28	0,25	0,18	0,52	0,42	0,19	0,11	0,15	4,38
KSTUR		1,76		3,64		1,84		8,41		2,87	
MAALT	7,56	12,33	13,78	15,61	14,17	15,34	16,05	15,55	12,27	13,18	12,35
MARTI	0,20	0,37	0,34	0,39	0,35	0,39	0,31	0,11	0,11	0,10	
MERIT		4,35		1,51		4,60		4,08		3,65	
PKENT	0,44	0,56	1,09	0,97	0,80	0,78	1,33	1,36	1,00	0,94	1,05
TEKTU	1,10	0,94	0,88	1,14	1,02	0,86	0,86	0,72	0,64	0,65	0,58
ULAS	2,40	2,63	2,35	4,38	3,91	3,76	4,69	4,40	6,11	7,01	6,82
UTOPYA	0,42	0,36	0,42	0,36	0,42	0,36	0,58	1,08	1,03	0,99	0,95
OTEL/LOK	1,47	1,63	2,25	3,89	2,64	4,46	3,10	3,59	2,75	3,33	3,68
CLEBI	1,11	1,33	1,45	1,18	1,18	0,74	0,78	0,80	0,84	0,73	0,85
PGSUS	1,47	1,41	1,76	1,24	0,97	1,17	1,37	1,28	1,11	0,95	0,97
TAVHL	0,80	0,91	0,94	1,09	1,06	1,04	1,18	1,20	1,26	1,16	1,23
THYAO	0,78	0,96	1,05	0,87	0,80	0,77	0,74	0,80	0,61	0,64	0,61
HAVACILIK	1,04	1,15	1,30	1,10	1,00	0,93	1,02	1,02	0,96	0,87	0,92

Cari oran sonuçlarından da görüleceği üzere dönemsel olarak ve şirketler bazında farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. MAALT şirketi araştırmanın kapsadığı tüm dönemlerde en yüksek düzeyde cari oran sonuçlarına ulaşmıştır. Seriler içerisinde tek negatif değer AVTUR şirketinde tek bir dönemde ortaya çıkmıştır. Covid-19 sonrası dönemin etkilerinin araştırıldığı çalışmada 2020 sonrası dönemlerde önceki dönemler baz alındığında çok önemli bir değişim görülmemektedir. Sonuçların durağan seyrettiği bazı şirketlerde düşüş bazı şirketlerde de sınırlı bir yükseliş gözlenmektedir. Şirket ortalamaları ile hazırlanan sektör ortalamalarını gösteren sonuçlarda da benzer bir durum gözlenmektedir. Oranın hesaplanmasında sonuçları etkileyen temel değişkenler dönen varlıklar ve kısa vadeli yükümlülüklerdir. Sektörün ortalama sonuçlarına bakıldığında bir önceki döneme göre (hareketli baz yöntemine göre) kıyaslama yapılırsa otel/lokanta sektörü 2020 birinci çeyrekte bir önceki döneme göre düşüş, ikinci ve üçüncü çeyrekte bir miktar artış göstermiştir. Havacılık sektöründe ise 2020 ilk ve ikinci çeyrek bir önceki dönemlere göre düşüşle sonuçlanırken, üçüncü çeyrekte yükseliş görülmektedir. Ancak bu yükseliş 2019 dördüncü çeyrek sonuçları seviyesine ulaşmamaktadır. Bu bağlamda oranın yükselmesini dönen varlıklardaki artış

ve/veya kısa vadeli yükümlülüklerdeki azalış etkilemektedir. Bu ana grupları etkileyen birçok muhasebe hesap kaleminin etkisi gözardı edilmemelidir. İşletmelerin likiditeyi bu dönemde artırmaları kısa vadeli borçları kapatmaları ve/veya yeni borçlanmadan kaçınmaları bu durumu destekleyen politikalar olabilmektedir. Alacakların tahsil edilmesi, etkin tahsilat yönetimi ve/veya kredili satışların azaltılması/vadelerin kısaltılması likiditeye geçişte etkilidir. Bu kapsamda araştırmanın kısıtlılığı çerçevesinde ayrıntılı olarak yer verilemeyen alacak devir hızı da incelenmiştir. Covid-19 sonrası dönemde bazı işletmelerde alacak devir hızının yükseldiği ve bunun sektör sonuçlarını etkilediği gözlenmiştir.

Tablo 8. Satışlardaki Değişim

	2018/03	2018/06	2018/09	2018/12	2019/03	2019/06	2019/09	2019/12	2020/03	2020/06	2020/09
AVTUR	49,05	65,56	44,46	54,04	83,53	12,33	11,52	6,62	-4,44	-46,94	-43,09
AYCES	10,30	35,92	46,89	46,08	40,43	55,64	29,72	27,55	-14,92	-69,15	-52,37
ETILR	-15,06	18,60	17,53	28,13	11,15	-23,94	-22,62	-22,82	-53,49	-61,22	-53,62
KSTUR		171,48		113,00		41,25		20,47		-99,61	
MAALT	-27,79	-26,34	-29,19	-29,14	9,55	7,13	10,91	7,98	1,45	0,89	0,66
MARTI	138,91	101,42	110,85	107,24	61,56	28,55	27,79	25,90	-93,26	-63,50	
MERIT		2,45		-6,78		6,79		43,74		-49,43	
PKENT	61,12	93,47	96,86	101,01	46,20	74,18	34,87	30,63	8,15	-91,99	-74,38
TEKTU	57,94	6,29	84,01	84,64	107,09	159,95	40,17	44,36	34,87	-81,01	-59,63
ULAS	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
UTOPIYA	32,16	71,28	68,95	70,43	51,40	54,42	29,50	27,44	-37,75	-89,03	-60,14
OTEL/LOK	34,07	49,10	48,93	51,70	45,66	46,26	17,98	19,26	-17,71	-59,18	-42,82
CLEBI	23,00	32,36	45,33	61,59	57,79	55,09	41,54	26,63	14,02	-22,22	-22,12
PGSUS	34,87	37,13	50,01	54,75	47,81	52,00	36,35	33,21	6,37	-53,83	-58,66
TAVHL	26,62	-24,59	-15,06	-15,16	-19,30	39,42	25,75	19,64	-13,42	-53,03	-53,27
THYAO	44,08	46,19	58,08	58,01	40,98	37,50	21,10	19,51	3,25	-35,83	-42,08
HAVACILIK	32,14	22,77	34,59	39,80	31,82	46,00	31,19	24,75	2,56	-41,23	-44,03

Aynı zamanda bir yatay analiz sonucu olarak da değerlendirilebilecek satışlardaki değişim oranı gelir tablosundaki hasılat kaleminin önceki ilgili çeyrek dönem değerine göre değişimini ifade etmektedir. Sonuçlara genel olarak bakıldığında Covid-19 öncesi dönemde şirketler kendi içinde artış/azalış trendini sergilemeye devam ederken Covid-19 sonrası dönemde şirketlerin neredeyse tamamında ve dolayısıyla sektör sonuçlarında dramatik düşüşler olduğu görülmektedir. ULAS şirketi hasılat geliri raporlamadığı için (tesislerinin kiralanması nedeniyle) tüm dönemlerde sıfır değeri ile gösterilmiştir. Bazı şirketlerin birinci çeyrek sonuçlarında kısmi artışlar görülse de ikinci ve üçüncü çeyrekte bir şirket dışında diğer şirketlerin tamamında satışlar bir önceki döneme göre düşüş göstermiştir. Bu sonuç turizm

faaliyetlerinin neredeyse durma noktasına geldiği ilgili dönemlerde mali sonuçları nasıl etkilediğini göstermektedir. Tablo 1’de yer alan gelen ziyaretçi sayıları ile ilgili bilgiler arasında da görüldüğü gibi 9 aylık dönemde %70’in üzerinde ziyaretçi azalması söz konusu olmuştur. Bu durumun işletmelerin hasılatlarında da düşüş yönlü önemli bir etki ettiği ifade edilebilir. 6 aylık verilere göre 10 şirket ve 9 aylık verilere göre 7 şirket % 50’nin üzerinde satışlarda düşüş göstermiştir. Bazı işletmelerin satışları içerisinde %99’luk azalma olduğu görülmüştür.

Tablo 9. Net Kâr Marjı

	2018/03	2018/06	2018/09	2018/12	2019/03	2019/06	2019/09	2019/12	2020/03	2020/06	2020/09
AVTUR	-188,02	-227,44	-238,44	51,93	37,14	76,52	96,50	142,04	143,27	180,47	189,93
AYCES	-19,88	-15,40	1,74	1,32	0,16	2,19	5,82	5,83	4,64	-1,99	-37,02
ETILR	-77,51	-78,32	-87,34	-84,88	-83,00	-32,10	-9,76	-5,05	0,01	-55,83	177,68
KSTUR		43,56		50,50		48,28		36,46		36,17	
MAALT	52,36	103,98	259,13	294,61	373,33	417,94	314,00	351,74	324,70	280,02	319,00
MARTI	-57,17	-59,65	-67,82	-85,82	-57,04	-53,26	-51,30	-74,68	-118,96	-186,05	
MERIT		35,18		76,79		90,71		50,30		47,38	
PKENT	-7,01	-6,72	16,45	21,53	12,33	14,75	17,52	13,05	19,73	17,52	-20,77
TEKTU	43,80	-183,84	-202,89	-166,76	-203,06	-114,82	-5,97	-92,71	-108,19	-145,51	-470,25
ULAS	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
UTOPYA	-64,17	-78,72	-101,04	-51,75	-51,63	-29,31	29,63	-5,15	-8,11	-28,57	-144,53
OTEL/LOK	-35,29	-42,49	-46,69	9,77	3,14	46,77	44,05	38,35	28,57	13,06	1,76
CLEBI	9,87	11,46	12,92	13,80	12,55	9,94	11,35	10,24	7,49	0,22	-11,15
PGSUS	10,47	7,30	8,79	6,13	4,59	7,31	11,12	12,09	10,29	-1,22	-19,94
TAVHL	14,33	22,53	28,59	36,59	41,72	30,18	26,91	49,80	39,85	25,15	-3,48
THYAO	4,06	5,01	6,86	6,44	4,62	3,89	3,51	6,04	4,98	2,22	-6,32
HAVACILIK	9,68	11,58	14,29	15,74	15,87	12,83	13,22	19,54	15,65	6,59	-10,22

İşletmelerin net kâr marjı sonuçlarının net kârın hasılatlara oranlanması ile elde edilen bir sonuç olmasından hareketle bu orandaki sonuçların ele alınması gerekmektedir. Bu oran işletmenin gerçekleştirdiği hasılat sonucunda ne kadar kâr yaratabilme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Şirketlerin hasılatları, maliyetleri, diğer gelir ve giderleri sonucunda ortaya çıkan kâr sonuçları bu oranı doğrudan etkilemektedir. Sonuçları değerlendirirken işletmelerin fiyat politikaları, satışların maliyeti, yönetim ve pazarlama fonksiyon giderleri, finansman giderleri gibi kalemleri ile diğer gelirlerinin etkisi göz ardı edilmemelidir. Şirketlerin kendilerine özgü finansal durumları ve faaliyet sonuçlarından kaynaklı olarak farklı sonuçların ortaya çıkması bu noktada değerlendirmede dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda Covid-19 sonrası dönemde önemli düşüşlerin görüldüğü sektör ortalamaları işletmelerin bu oran açısından önemli ölçüde etkilendiğini göstermektedir. Fiyatlama gibi

bazı kararlara ilişkin planlamaların ve bazı maliyet ve gider kalemlerinin önceki dönemlerden gelen sonuçların yansımaları olması oranlarda önceki dönem sonuçlarına benzer sonuçların çıkması ile ilişkilidir.

Tablo 10. Finansal Kaldıraç Oranı

	2018/03	2018/06	2018/09	2018/12	2019/03	2019/06	2019/09	2019/12	2020/03	2020/06	2020/09
AVTUR	-188,02	-227,44	-238,44	51,93	37,14	76,52	96,50	142,04	143,27	180,47	189,93
AYCES	-19,88	-15,40	1,74	1,32	0,16	2,19	5,82	5,83	4,64	-1,99	-37,02
ETILR	-77,51	-78,32	-87,34	-84,88	-83,00	-32,10	-9,76	-5,05	0,01	-55,83	177,68
KSTUR		43,56		50,50		48,28		36,46		36,17	
MAALT	52,36	103,98	259,13	294,61	373,33	417,94	314,00	351,74	324,70	280,02	319,00
MARTI	-57,17	-59,65	-67,82	-85,82	-57,04	-53,26	-51,30	-74,68	-118,96	-186,05	
MERIT		35,18		76,79		90,71		50,30		47,38	
PKENT	-7,01	-6,72	16,45	21,53	12,33	14,75	17,52	13,05	19,73	17,52	-20,77
TEKTU	43,80	-183,84	-202,89	-166,76	-203,06	-114,82	-5,97	-92,71	-108,19	-145,51	-470,25
ULAS	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
UTOPYA	-64,17	-78,72	-101,04	-51,75	-51,63	-29,31	29,63	-5,15	-8,11	-28,57	-144,53
OTEL/LOK	-35,29	-42,49	-46,69	9,77	3,14	46,77	44,05	38,35	28,57	13,06	1,76
CLEBI	9,87	11,46	12,92	13,80	12,55	9,94	11,35	10,24	7,49	0,22	-11,15
PGSUS	10,47	7,30	8,79	6,13	4,59	7,31	11,12	12,09	10,29	-1,22	-19,94
TAVHL	14,33	22,53	28,59	36,59	41,72	30,18	26,91	49,80	39,85	25,15	-3,48
THYAO	4,06	5,01	6,86	6,44	4,62	3,89	3,51	6,04	4,98	2,22	-6,32
HAVACILIK	9,68	11,58	14,29	15,74	15,87	12,83	13,22	19,54	15,65	6,59	-10,22

Tablo 10'da yer verilen finansal kaldıraç oranları sonuçları ile işletmelerin toplam kaynaklarının ne kadarında dış kaynak kullandıkları tespit edilebilmektedir. Otel ve lokanta sektörü işletmelerinde en düşük finansal kaldıraç oranı 2020/3. Çeyrekte ortaya çıkmıştır. İlgili sektör için genel olarak işletmelerin faaliyetlerinin de kısıtlı olmasından dolayı borçlanmaya gitmedikleri ve/veya mevcut borçların kapatıldığı, özkaynaklarla finansmanın ön plana çıktığı ifade edilebilir. Kitlese ulaşımında büyük rol oynayan havayolu ulaştırma şirketlerinin en yüksek finansal kaldıraç oranları ise 2020 2. ve 3. çeyrekte ortaya çıkmıştır. Bu işletmelerin operasyonlarının daralma olmasına rağmen kesintisiz devam ediyor olması ve uzun vadeli finansman politikalarının etkisi ile sermaye ve aktif büyüklüğü açısından büyük ölçekli işletmeler olması ve borçlanma yoluyla varlıkların finansmanını tercih ettikleri görülmektedir. Mali yapının ifade edilmesinde kullanılan finansal kaldıraç oranının Covid-19 sonrası çıkan sonuçları ile önceki dönem sonuçları karşılaştırıldığında önemli bir değişiklik gözlenmemektedir.

Tablo 11. Esas Faaliyet Kâr Marjı

	2018/03	2018/06	2018/09	2018/12	2019/03	2019/06	2019/09	2019/12	2020/03	2020/06	2020/09
AVTUR	-139,60	-47,03	-46,85	-47,52	-27,63	-17,65	-6,34	-11,11	6,00	-21,32	-9,17
AYCES	-74,46	-41,94	19,35	9,71	-60,34	-16,11	24,79	15,60	-98,69	-159,69	-19,77
ETILR	-47,35	4,10	-9,31	-10,32	-22,61	-21,65	-30,63	-28,65	-158,35	-127,24	-106,51
KSTUR		1,03		46,78		4,26		43,33		-9584,33	
MAALT	-0,90	5,45	1,61	-7,95	-8,02	-8,01	-3,26	-19,15	-18,70	-13,99	-14,10
MARTI	-13,56	27,76	16,97	12,75	9,13	33,20	14,88	9,65	-123,46	21,94	
MERIT		9,16		29,71		19,93		48,08		8,52	
PKENT	-269,91	-31,53	33,95	29,51	-185,65	-15,37	30,10	25,79	-224,63	-577,66	-36,82
TEKTU	-231,75	-87,73	7,37	-12,15	-238,99	-52,77	5,39	-4,95	-135,50	-129,94	-5,50
ULAS	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
UTOPIYA	-64,17	-7,40	28,94	20,74	-160,12	3,44	24,44	18,57	-207,61	-144,79	12,15
OTEL/LOK	-93,52	-15,28	5,78	6,48	-77,14	-7,86	6,60	8,83	-106,77	-975,32	-22,47
CLEBI	10,45	18,03	25,40	18,23	7,71	11,85	18,37	16,71	8,00	0,85	11,01
PGSUS	-12,32	-2,74	14,53	9,88	-6,31	6,78	22,73	18,91	-11,62	-40,33	-27,72
TAVHL	24,57	20,97	28,89	25,66	12,82	21,15	27,35	23,09	-0,20	-24,73	-13,47
THYAO	0,11	4,75	13,19	9,78	-7,36	-3,14	4,58	4,48	-12,11	-16,02	-11,86
HAVACILIK	5,70	10,25	20,50	15,89	1,72	9,16	18,26	15,80	-3,98	-20,06	-10,51

Esas faaliyet kârının satışlara (hasıllata) oranlanması ile ulaşılan bir sonuç olan esas faaliyet kâr marjı oranı işletmenin esas iştegal konusu olan faaliyetleri ile ilgili finansal performansını izlemek açısından büyük önem taşımaktadır. Bu oranın hesaplanmasında kullanılan hasıllat değerlerinin Covid-19 sonrası dönemlerde çok ciddi düşüşler göstermesi ve orandaki esas faaliyet kârının/zararının pay kısmında yer alması sonuçlarda Covid-19 sonrası değerleri negatif ve yüksek değerlere taşımıştır. Genel olarak bakıldığında işletmelerin 2020/2. ve 3. çeyrekte negatif ve yüksek esas faaliyet zarar marjlarına sahip olduğu gözlenmiştir. İşletmelerin satış maliyetlerine ilave diğer faaliyet giderlerinden kaynaklı olarak genel olarak zarar açıklamaları ve hasıllatın çok ciddi oranda düşmesi bu sonuçlarda etkili olmuştur. 2020 6 aylık veriler içerisinde en yüksek negatif değere sahip olan işletmenin (KSTUR) önceki 6 aylık raporlarında 9 milyon TL'nin üzerinde olan hasıllatı cari dönemde 35 bin TL olarak gerçekleşmiştir. Giderlerin büyük bir kısmında satışlardaki (hasıllata) düşüşle benzer oranda bir düşüş olması bu sonuçların doğmasında etkili olmuştur. Çıkan sonuçlara göre işletmelerin Covid-19 sonrası dönemde maliyet ve gider baskısı altında kaldıkları bu nedenle esas faaliyet zararları raporladıkları ifade edilebilir.

Tablo 12. Özsermaye Kârlılığı

	2018/03	2018/06	2018/09	2018/12	2019/03	2019/06	2019/09	2019/12	2020/03	2020/06	2020/09
AVTUR	-8,75	-12,85	-14,08	3,31	2,63	5,20	6,72	8,41	8,38	8,12	7,49
AYCES	-3,64	-3,14	0,43	0,34	0,04	0,66	1,76	1,49	1,19	-0,40	-4,94
ETILR	-19,98	-44,58	-56,29	-74,79	-48,49	-43,52	-15,28	-12,59	0,04	-80,39	36,77
KSTUR		25,78		38,15		45,80		28,57		25,64	
MAALT	5,43	9,86	20,66	20,72	25,57	27,41	19,87	21,60	18,91	15,60	16,90
MARTI	0,00	-822,93	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
MERIT		16,25		26,87		24,03		16,70		12,76	
PKENT	-269,91	-52,68	56,55	77,49	75,07	113,56	49,06	37,67	75,35	56,26	-18,80
TEKTU	3,57	-6,54	-13,16	-9,15	-11,55	-5,44	-0,32	-4,89	-5,88	-6,23	-11,87
ULAS	105,81	106,03	11,36	4,51	2,56	2,39	-11,32	-4,12	-7,31	17,39	24,79
UTOPYA	-34,91	-43,93	-84,20	-39,03	-46,43	-34,33	36,76	-5,18	-9,81	-26,40	-85,71
OTEL/LOK	-24,71	-75,34	-8,75	4,40	-0,07	15,08	9,69	7,97	8,99	2,03	-4,42
CLEBI	70,06	98,44	68,74	82,64	65,13	69,29	55,24	45,45	31,08	1,16	-42,94
PGSUS	29,67	20,35	18,98	16,21	13,43	21,26	25,05	29,32	27,10	-2,42	-22,55
TAVHL	20,21	23,32	22,11	28,27	31,51	25,01	18,67	31,52	25,83	12,59	-1,23
THYAO	9,42	11,59	14,05	15,72	11,67	9,61	6,87	12,58	10,11	3,77	-7,99
HAVACILIK	32,34	38,43	30,97	35,71	30,44	31,29	26,46	29,72	23,53	3,78	-18,68

Kârlılık göstergeleri içerisinde önemli bir yeri olan özsermaye kârlılığı oranı ortakların koydukları sermaye ile işletmenin ne kadar kâr yaratma potansiyeli olduğunu ölçen bir orandır. Özellikle ortakların yatırım kararları almasında önemli bir göstergedir. Bu oranın yüksek olması yatırımcıların kâr beklentilerini karşılayabilmesi açısından da önemlidir. Bu bağlamda yüksek olması hedeflenen bu oranda Covid-19 sonrası dönemde düşüşler ve negatife geçişler olduğu gözlenmiştir. 2019/3. çeyrekte 3 işletmenin negatif sonuç (zarar) raporlamasına karşın 2020/3. çeyrekte 8 şirketin negatif sonuç raporladığı görülmektedir. Havayolu şirketleri grubunda daha önce hiçbir dönemde ortaya çıkmayan negatif özsermaye kârlılığı 2020/2. çeyrekte bir şirkette ortaya çıkarken, 2020/3. çeyrekte araştırma kapsamındaki tüm şirketlerde görülmüştür. Bu durum bu alanda faaliyet gösteren işletmelerin pandemi sürecinden olumsuz etkilenmesinin yanında halka açık işletmelerin olması ve yatırımcıyı çekmeleri adına da bir risk durumunu ortaya koymaktadır. Pandeminin ve olumsuz etkilerinin ortadan kalkması ile daha önceki pozitif özsermaye kârlılığı sonuçlarına ulaşan işletmelerin bu sonuçları tekrar olumluya döndürmesi potansiyeli bulunmaktadır

4.3. İstatistik Test Sonuçları (Wilcoxon Testi)

Araştırmanın bu bölümünde oran analizlerinin önceki dönem sonuçları ile karşılaştırılmasına dayanan hipotez testlerine ait sonuçlar ve yorumlar yer almaktadır.

Tablo 13. Cari Oranların Karşılaştırılmasına İlişkin Hipotez Testi Sonuçları

Cari Oran	Z	Sig.	Sonuç
<i>H_{1.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek cari oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-0,471	,638	Red
<i>H_{1.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek cari oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-0,795	,427	Red
<i>H_{1.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek cari oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-1,099	,272	Red
<i>H_{1.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2. çeyrek cari oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-1,444	,149	Red

Cari oranlar açısından 6 aylık ve 9 aylık sonuçlar karşılaştırıldığında 2018 – 2019 dönemleri arasında ve 2019 – 2020 dönemleri arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Buradan işletmelerin dönen varlıkları ve kısa vadeli yükümlülükleri arasında araştırmanın kapsadığı ve karşılaştırmanın yapıldığı dönemlerde önemli bir farklılık olmadığı ilgili dönemlerde yaşanan ekonomik gelişmelerin ilgili kalemlerde değişiklikler ortaya çıkarmasına karşın istatistiksel olarak anlamlı düzeyde etkilemediği ifade edilebilir.

Tablo 14. Satışlardaki Değişim Oranının Karşılaştırılmasına İlişkin Hipotez Testi Sonuçları

Satışlardaki Değişim	Z	Sig.	Sonuç
<i>H_{2.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek satışlardaki değişim oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-2,934	,003	Kabul*
<i>H_{2.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek satışlardaki değişim oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-3,296	,001	Kabul*
<i>H_{2.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek satışlardaki değişim oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-1,511	,131	Red
<i>H_{2.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek satışlardaki değişim oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-0,157	,875	Red

*Sig<0,05 olduğu için (%95 güven aralığında)

İki ilişkili değişkenin sonuçlarının karşılaştırıldığı hipotez testi sonuçlarına göre 2020 yılı 6 aylık ve 9 aylık satışlardaki değişim oranının önceki yıl aynı dönemlerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Covid-19 pandemisi nedeniyle sektördeki işletmelerin hasılatlarındaki önemli düşüşlerin önceki yıl mali tablolarından elde edilen sonuçlarıyla karşılaştırıldığında büyük bir etki ettiği görülmektedir.

Araştırmanın kontrol hipotezi olarak değerlendirilebilecek 2019 – 2018 karşılaştırmalarında anlamlı farklılık bulunmamaktadır. Buradan hareketle işletmelerin satışlarında 2018’den 2019’a geçişte 6 aylık ve 9 aylık sonuçlarda istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmazken aynı dönemlerde 2019’dan 2020’ye geçişte pandeminin etkisiyle beklenen bir durum olan bu sonuç istatistiksel olarak da tespit edilmiştir.

Tablo 15. Esas Faaliyet Kâr Marjı Oranının Karşılaştırılmasına İlişkin Hipotez Testi Sonuçları

Esas Faaliyet Kâr Marjı	Z	Sig.	Sonuç
<i>H_{3.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek esas faaliyet kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-2,934	,003	Kabul*
<i>H_{3.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek esas faaliyet kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-3,296	,001	Kabul*
<i>H_{3.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek esas faaliyet kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-,711	,477	Red
<i>H_{3.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek esas faaliyet kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-1,475	,140	Red

*Sig<0,05 olduğu için (%95 güven aralığında)

Covid-19 sonrası dönemde ortaya çıkan esas faaliyet kâr marjlarının; hasılat gelirlerinin çok ciddi düşüş göstermesi ve işletmelerin genel olarak esas faaliyet zararları (maliyet ve faaliyet giderlerinin etkisiyle) raporlamaları nedeniyle önceki dönemlerden farklılaştığı hipotez testi sonucuyla da tespit edilmiştir. Hem ikinci çeyrek ($H_{3,2}$) hem de üçüncü çeyrek ($H_{3,1}$) sonuçları açısından yapılan karşılaştırmada istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık ortaya çıkmıştır. Tespit edilen bu sonuçlar genel araştırma sorusunu destekleyen bir cevap niteliğindedir. Araştırmada sonuçların kontrolünün sağlanması amacıyla bir önceki dönem sonuçları açısından da karşılaştırma yapılmıştır ($H_{3,3}$ ve $H_{3,4}$), ilgili dönemler de yapılan karşılaştırmalarda farklılık çıkmamıştır. Bu durum Covid-19 sonrası ortaya çıkan farklılığı daha da anlamlı hale getirmektedir. Diğer bir ifade ile önceki dönemlerde net kâr marjında anlamlı bir farklılık çıkmazken Covid-19 sonrası dönemde bu oranda anlamlı farklılık ortaya çıkmıştır.

Tablo 16. Net Kâr Marjı Oranının Karşılaştırılmasına İlişkin Hipotez Testi Sonuçları

Net Kâr Marjı	Z	Sig.	Sonuç
<i>H_{4.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek net kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-1,245	,213	Red
<i>H_{4.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek net kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-2,291	,022	Kabul*
<i>H_{4.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek net kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-2,045	,041	Kabul*
<i>H_{4.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek net kâr marjları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-2,982	,003	Kabul*

*Sig<0,05 olduğu için (%95 güven aralığında)

Tablo 16’da yer alan hipotez testi sonuçlarından görüleceği üzere işletmelerin 2020 ve 2019/3. çeyrek net kâr marjları açısından anlamlı bir farklılık ($H_{3,1}$) tespit edilememiştir. Diğer karşılaştırma yapılan dönemlerde anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıştır ($H_{3,2}$, $H_{3,2}$ ve $H_{3,2}$). 6 aylık verilere göre net kâr marjı her iki yılın karşılaştırmasında da anlamlı çıkmıştır. Net kârın hesaplanmasında etki eden diğer gelirler ve giderlerin etkisiyle dönemler arasındaki sonuçların benzeştiği görülmektedir.

Tablo 17. Özsermaye Kârlılığı Oranının Karşılaştırılmasına İlişkin Hipotez Testi Sonuçları

Özsermaye Kârlılığı	Z	Sig.	Sonuç
<i>H_{5.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek özsermaye kârlılığı oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-1,726	,084	Kabul**
<i>H_{5.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek özsermaye kârlılığı oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-2,229	,026	Kabul*
<i>H_{5.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek özsermaye kârlılığı oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-,471	,638	Red
<i>H_{5.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek özsermaye kârlılığı oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-1,704	,088	Kabul**

*Sig<0,05 olduğu için (%95 güven aralığında), **Sig<0,10 olduğu için (%90 güven aralığında)

Özsermaye kârlılığına ilişkin 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek oranları arasında farklılık bulunduğunu test eden hipotez ($H_{5,1}$) %10 anlamlılık düzeyinde, 2. çeyrek oranları ise %5 anlamlılık düzeyinde kabul edilmiştir. Bu duruma ilişkin özsermaye kârlılıkları Covid-19 sonrası dönemde önceki döneme göre önemli ölçüde etkilenmiştir. Mali veriler ile birlikte değerlendirildiğinde işletmelerin genellikle zarar açıklamaları bu sonuçta etkindir. Test sonuçlarını daha anlamlı kılabilmek için yapılan önceki dönemlerle ilgili karşılaştırmada da 2019 ve 2018/2. çeyrek sonuçlarında %10 anlamlılık düzeyinde hipotez kabul edilmiş, 3.çeyrekte anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Covid-19

sonrası önemli etkilerin görüldüğü turizm ve havayolu sektörü işletmeleri için özsermaye kârlılığı oranı önemli bir göstergedir.

Tablo 18. Finansal Kaldıraç Oranının Karşılaştırılmasına İlişkin Hipotez Testi Sonuçları

Finansal Kaldıraç Oranı	Z	Sig.	Sonuç
<i>H_{6.1}: 2020 3. çeyrek ve 2019 3.çeyrek finansal kaldıraç oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-,784	,433	Red
<i>H_{6.2}: 2020 2. çeyrek ve 2019 2.çeyrek finansal kaldıraç oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-,398	,691	Red
<i>H_{6.3}: 2019 3. çeyrek ve 2018 3.çeyrek finansal kaldıraç oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-1,569	,117	Red
<i>H_{6.4}: 2019 2. çeyrek ve 2018 2.çeyrek finansal kaldıraç oranları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.</i>	-,398	,691	Red

İşletmenin varlıklarının ne kadarının yabancı kaynaklarla finanse edildiğini gösteren finansal kaldıraç oranı diğer bir ifade ile toplam borç oranı finansal kaldıraç olarak da değerlendirilmektedir. İşletmelerin iç kârlılıkla çalıştıkları müddetçe borçlanmaları kâra olumlu etki yaratmaktadır. Ayrıca finansman giderlerinin vergi matrahından düşürülmesi de işletmelerin dikkate aldıkları bir diğer husustur. Ancak işletmelerin kriz dönemlerinde borçlanmaları riski artırıcı bir husustur. Hipotez testi sonuçlarından görüleceği üzere araştırmanın kapsadığı dönemlerde anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. İşletmelerin varlıklarında kısa dönemde büyük değişimlerin olmaması ve borçlanma ile ilgili süreçlerin uzun vadeli planlanması nedeniyle kısa vadede sonuçları etkilememesi anlamlı düzeyde bir farklılık çıkmamasının nedenleri arasında sayılabilir.

5. SONUÇ

Turizm ve havayolu sektörü kendi ekonomik büyüklüğünün dışında ülke ekonomisinin diğer bileşenlerini de etkilemektedir. Koronavirüs nedeniyle özellikle yabancı turist girişlerine bağlı olarak işletmelerin hasılatlarında sert düşüşler yaşanmıştır. Seyahat kısıtlamaları ve ardından gelen ekonomik durgunluk turizm ve havayolu sektörlerindeki iyileşmenin ancak uzun sürede gerçekleşeceği endişelerini ortaya çıkarmaktadır. Tedavi ve aşı ile ilgili umut verici gelişmeler yaşansa da iç turizmden ve/veya önlemler doğrultusunda yürütülen sınırlı turizm faaliyetlerinden kısmi olumlu mali etkiler beklenmektedir. Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi içinde istihdam yaratma ve GSYİH için önemli bir paya sahip olma özelliklerinin yanı

sıra, önceki dönemlerden gelen yabancı turist çekme, turizm tesislerine ve destinasyonlara ilişkin potansiyeli turizmi her zaman göz önünde tutan bir sektör haline getirmektedir.

Araştırmada turizm sektörünün önemli kuruluşları ile sektörel bağlantılı olan havayolu taşımacılığının önde gelen kuruluşlarının mali sonuçları üzerinden pandemi sonrası mali etkiler araştırılmıştır. Bu kapsamda borsada işlem gören lokanta ve oteller sektöründe faaliyette bulunan 11 şirket ile yine borsada işlem gören 4 havayolu taşımacılığı şirketinin mali verileri çeyrek dönemler halinde (üçer aylık) analiz edilmiştir. Şirketlerin kamuya açık mali tablolarından yararlanılarak mali analizde sıklıkla kullanılan; cari oran, satışlardaki değişim, esas faaliyet kâr marjı, net kâr marjı, özsermaye kârlılığı ve finansal kaldıraç oranları analiz edilmiş ve tablolar halinde sunulmuştur. Şirketlerin mali oranları Covid-19 öncesi ve sonrası dönemler halinde karşılaştırılmıştır. Sonuçlar içerisinde satışlardaki değişim, esas faaliyet kâr marjı ve özsermaye kârlılığı için önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Hasılatta meydana gelen ciddi kayıplar işletmelerin esas faaliyet kârlılığında sonuçların negatife dönmesinde etkili olmuştur. Likidite oranları içerisinde yer alan cari oranda ve mali yapıyı gösteren oranlardan finansal kaldıraç oranında şirket bazlı değişimler tespit edilse de sektör geneli için önemli bir farklılık gözlenmemiştir. Bu sonuçların çıkmasında bu oranların hesaplanmasında kullanılan mali değerlerin kısa sürede değişkenlik göstermemesinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Araştırma sonuçları hipotez testleri ile de sınanmıştır. Oran analizinde kullanılan oranlara; 2020 – 2019 (Covid-19 etkisinin araştırılması) ve 2019 -2018 (kontrol) amacıyla parametrik olmayan iki eşleşmiş grup arasındaki farklılığı belirlemede kullanılan Wilcoxon işaretli sıra testi uygulanmıştır. Testler altı aylık ve dokuz aylık veriler için ayrı ayrı hipotezler üzerinden yapılmıştır. Çıkan sonuçlar içinde satışlardaki değişim, esas faaliyet kâr marjı ve özsermaye kârlılığı oranlarında hem altı hem de dokuz aylık sonuçlarda Covid-19 öncesi döneme göre anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Net kâr marjında ise sadece altı aylık dönem için elde edilen sonuçlarda anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Kontrol amaçlı olarak bir önceki karşılaştırma dönemi olarak belirlenen 2019 – 2018 karşılaştırmalarında net kâr marjı ve özsermaye kârlılığı (altı aylık) oranlarında anlamlı fark çıkmıştır, diğer oranlarda anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Bu sonuçlarla birlikte pandemi sürecinde ortaya çıkan sonuçların önceki dönemlerden farklı olduğu da tespit edilmiştir.

Araştırma sonuçları sektördeki işletmelerin koronavirüs nedeniyle mali yönden ne düzeyde etkilendiğini göstermesi, destek görmesi gereken noktaların belirlenmesi, bu sektörlerdeki işletmelerin mali yönden direnç kazanması açısından önemlidir. Araştırma erken dönem sonuçlarını göstermesi bakımından mevcut durumu ortaya çıkarmaktadır. Sektör, dönem, analiz kriterleri ve uygulanan testler farklılaştırılarak devam niteliğinde çalışmaların yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Acar, Y. (2020). Yeni koronavirüs (COVID-19) salgını ve turizm faaliyetlerine etkisi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 7-21.

Alaeddinoğlu, F., and Rol, S. (2020). COVID-19 pandemisi ve turizm üzerindeki etkileri. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 233-258.

Aref, M. (2020). How COVID-19 impacted travel & tourism industry globally. Erişim Adresi: <https://infomineo.com/Covid-19-impacted-travel-tourism-industry/> Erişim Tarihi: 12.12.2020.

Beirman, D. (2003). *Restoring tourism destinations in crisis*. Australia: Allen & Unwin.

Bilici, N. (2019). Turizm sektörünün finansal performansının oran analizi ve topsis yöntemiyle değerlendirilmesi. *Journal of Graduate School of Social Sciences*, 23(1).

Chen, M. H. (2010). The economy, tourism growth and corporate performance in the Taiwanese hotel industry. *Tourism Management*, 31(5), 665-675.

Chen, M. H. (2011). The response of hotel performance to international tourism development and crisis events. *International Journal of Hospitality Management*, 30(1), 200-212.

Çıtak, N., and Çalış, Y. E. (2020). COVID-19 salgınının turizm sektörü üzerine olan finansal etkileri. *İda Academia Muhasebe ve Maliye Dergisi*, 3(2), 110-132.

DHMİ (2020). Erişim Adresi: <https://www.dhmi.gov.tr/Sayfalar/Istatistikler.aspx> (Erişim Tarihi: 12.12.2020).

Gössling, S., Scott, D., and Hall, C. M. (2020). Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 1-20.

IBM SPSS (2020), Statistical Package for the Social Sciences.

ICAO (2020). Effects of novel coronavirus (covid-19) on civil aviation: Economic impact analysis. Erişim Adresi: <https://www.icao.int/sustainability/Documents/COVID-19/ICAO%20COVID%202020%2012%2010%20Economic%20Impact.pdf> Erişim Tarihi: 12.12.2020.

Işık Erol, S. (2020). COVID-19'un turizm sektöründe istihdama etkisi: İtalya, İspanya ve Türkiye örnekleri. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 8(2), 38-49.

İbiş, S. (2020). COVID-19 salgınının seyahat acentaları üzerine etkisi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 85-98.

İstikbal, D. (2020.) Kovid-19 küresel turizm sektörünü ve Türkiye'yi nasıl etkileyecek. Erişim Adresi: [Erişim Adresi: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kovid-19-kuresel-turizm-sektorunu-ve-turkiyeyi-nasil-etkileyecek/1840883](https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kovid-19-kuresel-turizm-sektorunu-ve-turkiyeyi-nasil-etkileyecek/1840883) Erişim Tarihi: 12.12.2020.

KAP, (2020). Kamuyu Aydınlatma Platformu, Erişim Adresi: <https://www.kap.org.tr/tr/Sektorler> Erişim Tarihi: 01.11.2020.

Karadeniz, E., Beyazgül, M., Dalak, S., ve Günay, F. (2017). Türk turizm sektörünün finansal performansının dikey analiz yöntemiyle incelenmesi: Bist turizm şirketleri ve TCMB sektör bilançoları üzerinde bir araştırma. *Sosyoekonomi*, 25(32), 105.

Korkut, Y., Eker, M., Zeren, F., ve Altunışık, R. (2020). COVID-19 pandemisinin turizm üzerindeki etkileri: Borsa İstanbul turizm endeksi üzerine bir inceleme. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(COVID-19 Özel Sayı), 71-86.

Kültür ve Turizm Bakanlığı (2020). Kültür ve Turizm Bakanlığı 2020 Ocak-Eylül Dönemi Turizm İstatistikleri. Erişim Adresi: <https://yigm.ktb.gov.tr/Eklenti/78391,turizmistatistikleri2020-3-ceyrekpdf.pdf?0> Erişim Tarihi: 12.12.2020.

Lin L., Gamage, S. K., and Nedelea, A. M. (2017). Does social capital influence resident's attitudes towards tourism development in Sri Lanka? *Journal of Tourism Studies and Research in Tourism*, 22, 8-18.

Macit, A., and Macit, D. (2020). Türk sivil havacılık sektöründe COVID-19 pandemisinin yönetimi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 100-116.

Polyzos, S., Samitas, A., and Spyridou, A. E. (2020). Tourism demand and the COVID-19 pandemic: An LSTM approach. *Tourism Recreation Research*, 1-13.

Qin, X., Huang, G., Shen, H., and Fu, M. (2020). COVID-19 pandemic and firm-level cash holding-moderating effect of goodwill and goodwill impairment, *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(10), 2243-2258.

Qiu, R. T., Park, J., Li, S., and Song, H. (2020). Social costs of tourism during the COVID-19 pandemic. *Annals of Tourism Research*, 84, 102994.

Rosner, B., Glynn, R. J., and Lee, M. L. T. (2006). The Wilcoxon signed rank test for paired comparisons of clustered data. *Biometrics*, 62(1), 185-192.

Sharma, A., and Nicolau, J. L. (2020). An open market valuation of the effects of COVID-19 on the travel and tourism industry. *Annals of Tourism Research*, 83, 1-4.

Soylu, Ö. B. (2020). Türkiye ekonomisinde COVID-19'un sektörel etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(6), 169-185.

UNWTO (2020). Dünya Turizm Barometresi, 18(6). Erişim Adresi: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.6> Erişim Tarihi: 12.12.2020.

WHO (2018). *Managing epidemics: Key facts about major deadly diseases*. Luxembourg: World Health Organization. Erişim Adresi: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/272442> Erişim Tarihi: 12.12.2020